

**נשים מקראיות בספרות העברית החדשה –
דמויותיהן של רחל ולאה – כמקרה מבחן**

**Biblical Women in Modern Hebrew Literature –
Rachel and Leah as a Test Case**

ד"ר רחל עופר

Dr. Rachel Ofer

מכללת יעקב הרצוג להכשרת מורים, אלון שבות, גוש-עציון

תשע"א 2010

מחקר עיוני בין-תחומי, המשיק ללימודי התנ"ך והספרות.

1 תקציר המחקר

במסגרת מחקר זה נדון במבחר שירים, מן הספרות העברית החדשה, שבמרכזם דמויותיהן המקראיות של רחל ו/או לאה. במרכזם של השירים השונים מצויות שתי האחיות, בנותיו של לבן הארמי, שהיו - שתיהן - לנשותיו של יעקב.

הסיפור המקראי מתאפיין בסגנון חסכני ותמציתי. הוא אינו מרחיב את הדיבור על מחשבותיהם של הגיבורים ועל רגשותיהם. באמצעות השירים השונים ניתן לראות כיצד הנשים המקראיות מתעוררת לתחייה ומשמשות ככלי להבעת רגשות, מחשבות ואמונות של היוצרים השונים לדורותיהם. במסגרת מחקר זה נעסוק בשירים שנכתבו החל מתקופת ההשכלה ועד ימינו. נעסוק בשיריהם של המשוררים; רחל, לאה גולדברג, אנדה עמיר, דליה רביקוביץ, חמוטל בר-יוסף, נורית זרחי, אהוד מנור, מלכה שקד, יהודה עמיחי, אריה סיוון, מירון איזקסון, אליעז כהן ועוד.

נראה כיצד כל אחד מהמשוררים הללו השלים, בדרכו הייחודית, את החסר בסיפור המקראי וחשף בתוך כך את רגשותיו והשקפת עולמו הוא. מחקר זה יכלול ניתוח ופרשנות של השירים השונים. השירים ייבחנו משתי נקודות מבט מרכזיות: מן ההיבט האינטר-טקסטואלי, המתמקד בזיקה שבין השירים השונים למקורות המקראיים המונחים בתשתיתם. ומן ההיבט המגדרי, המתמקד בשימוש בדמויות נשיות מן הקאנון התרבותי לצורך ייצוג הזהות הנשית.

באמצעות השירים השונים שבמרכזם רחל ולאה ניתן לעקוב אחר המהלכים האידיאולוגיים, התרבותיים והפסיכולוגיים שהספרות נותנת להם ביטוי. השירים שיידונו

במחקר זה יכולים לשמש כמדגם שבאמצעותו ניתן לעקוב אחר תהליכי התפתחותה של הספרות העברית החדשה, הן מן הזווית האינטר-טקסטואלית, והן מן הזווית המגדרית.

2 קורפוס המחקר

המחקר המוצע בזאת יתמקד בספרות העברית בלבד. לא נעסוק ביצירות ספרותיות לועזיות – שבמרכזן רחל ולאה, גם אם הן תורגמו לעברית. כמו כן, המחקר יתמקד בז'אנר של השירה בלבד. לא נעסוק ביצירות ספרותיות מן הפרוזה או מן הדרמה. זאת ועוד, מבחינת מועד כתיבת היצירות; נעסוק ביצירות שנכתבו החל מתקופת ההשכלה ועד ימינו. לא נעסוק בשירה שקדמה לתקופת ההשכלה. למשל, בפיזיקים קדומים שבמרכזם רחל ולאה. לסיום, יש לציין כי במחקר זה נעסוק אך ורק בדמויותיהן של רחל ולאה, אולם - בעתיד - ניתן יהיה להרחיב את המחקר ולעסוק בעוד יצירות ספרותיות שבמרכזן נשים מקראיות נוספות.

3 הסוגיות הנחקרות

3.1 הכתיבה הספרותית על המקרא

3.1.1 **הסלקציה**; המקרא שימש כתשתית בסיסית ומרכזית לספרות העברית לדורותיה. יוצרים רבים עשו שימוש בסיפורי המקרא לצורך עיצוב המציאות החברתית של דורם ומתן ביטוי לעולמם הפנימי. אופיו הנורמטיבי של הטקסט המקראי ותפיסתו כביטוי של אמת נצחית, העניקו לשימוש בסיפורים המקראיים ובדמויות המקראיות משמעויות אידיאולוגיות.

אחת הסוגיות הראשוניות העולות בבחינת יצירות שבמרכזן דמות מקראית היא **סוגיית הסלקציה**. מה בוחר ליטול היוצר הבא לכתוב על דמות מקראית מסוימת - מתוך שלל הסיפורים והתיאורים המקראיים אודותיה. לא תמיד האירועים המרכזיים והמשמעותיים בחיי הדמות הם הזוכים להתייחסות ביצירות הספרותיות. יש שהיצירה הספרותית מתמקדת דווקא באירוע שולי, שחשיבותו בסיפור המקראי - פחותה יחסית. נדגים עניין זה באמצעות השיר 'רחל' מאת המשוררת רחל; בשיר זה רחל המשוררת מביעה את הזדהותה עם אימהותה של רחל 'האם' המקראית ויחד עם זאת רחל המשוררת מתארת את רחל 'האם' כאשת טבע, הרועה את צאן לבן אביה. בעוד שבסיפור המקראי העובדה שרחל הייתה רועת צאן, היא שולית יחסית, בשיר - עובדה זו היא מרכזית ביותר, והיא הבסיס להזדהותה של רחל המשוררת, אשת הטבע, החלוצה מדגניה והכינרת, עם רחל - האם המקראית.

וכן, לא תמיד הדמויות החשובות והמרכזיות יותר בחיי הגיבור הן הזוכות להתייחסות. יש שהיצירה הספרותית מתמקדת דווקא ביחסיו של הגיבור עם דמויות הנחשבות כשוליות - בסיפור המקראי, או בדמויות שכלל אינן עולות על 'בימת' הסיפור המקראי. נדגים עניין זה באמצעות השיר 'לאה' מאת המשוררת **אנדה עמיר**; בשיר זה המשוררת מתייחסת לאמה של לאה, אשתו של לבן הארמי, שכלל איננה מזכרת במקור המקראי.

וכן, לעתים היצירה הספרותית מתארת את העלילות המקראיות על פי רצף התרחשותן בסיפור המקראי, אולם לעתים היא יוצרת רצף כרונולוגי חדש ומסדרת את העלילות השונות על פיו. ישנן יצירות המתמקדות בביטויים לשוניים ואחרות, מתמקדות בסמל או במוטיב העולים מתוך המקורות המקראיים.

3.1.2 ההתאמה; העיסוק ביצירות ספרותיות שבמרכזן דמויות מקראיות מחייב לבחון את מידת ההתאמה הקיימת ביניהן ובין הסיפור המקראי. באיזה מידה היוצר נוטל לעצמו חירות לשנות את פרטי הסיפור המקראי, ובאיזה מידה הוא רואה את עצמו מחויב להיות נאמן לפרטים השונים. יש אפוא לבחון מהם הקשרים השונים הקיימים בין המקורות המקראיים ובין היצירות הספרותיות המבוססות עליהם.

לעתים הסתפקה היצירה החדשה בהוספת פרטים שוליים יחסית או במימוש של מה שקיים בכוח בסיפור המקורי, אך לעתים הוליד התהליך היצירתי דמות השונה לחלוטין מזו המקראית. בכל המקרים נוצר מפגש מורכב ומרתק בין הדמות, כפי שהיא עולה מהיצירה החדשה, המשקפת את עולמו של היוצר המאוחר על מערך רגישותיו, ערכיו ואמונותיו ובין הסיפור המקראי.

3.1.3 התוספות; הסיפור המקראי מתאפיין בסגנון חסכני ותמציתי. הוא אינו מרחיב את הדיבור על מחשבותיהם של הגיבורים ועל רגשותיהם, וגם הדיאלוגים בין הדמויות אינם מורכבים ומפורטים. **אריך אוארבך** משווה בין דרכי הסיפור של המקרא לאלו של האפוס היווני, ומתאר את נטייתו של הסיפור המקראי 'לשתוק' ביחס לעולמן הפנימי של דמויותיו.¹ לדבריו, הסיפור המקראי מתאר 'רק מה שחשוב למטרת העלילה, והיתר שרוי באפולולית. מודגשות רק נקודות השיא המכריעות של העלילה, מה שביניהן חדל ערך. המקום והמטרה סתומים ואומרים דרשונו, המחשבות וההרגשות לא נהגו, ואינן נלמדות אלא מתוך השתיקה והדיבורים המקוטעים'.²

אל החללים הריקים שהותיר המקרא חדר פעמים רבות המדרש, והשלים את מה שלא נאמר. בשירים המודרניים המשוררות והמשוררים המודרניים הולכים בדרכם של הדרשנים הקדומים ומוסיפים ומתארים את הרגשות הנסתרים והמחשבות הכמוסות של הדמויות המקראיות. נדגים עניין זה באמצעות השיר 'כמו רחל' מאת המשוררת **דליה רביקוביץ** המתארת את מחשבותיה של רחל, המתקשה בלידתה ומייחלת למותה, שיגאל אותה מייסוריה, מפני שחייה עם יעקב בעלה, לצד לאה, אחותה - צרתה - היו, לתפיסתה של רביקוביץ, קשים מנשוא.

3.2 ההיבט האינטר-טקסטואלי

3.2.1 הזיקה לטקסטים המקראיים; באמצעות השירים המודרניים שרחל ולאה במרכזם נבחן את היחס למקורות המקראיים ואת הדיאלוגים המורכבים שהשירה העברית החדשה מנהלת עימם. נבחן כיצד השירים השונים משמשים כעין '**מדרש מודרני**',

¹ ראו: אריך אוארבך, 'צלקתו של אידיסאוס', **מימזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב** (תרגם מגרמנית: ברוך קרא [קרופניק]), ירושלים תשי"ח.
² שם, עמ' 9-10.

המפרש את הסיפורים המקראיים. נעסוק בסוגיית מילוי הפערים הניטראלי מול הפרשנות המתפלמסת או החתרנית של הסיפור המקראי. נבחן אילו מן ההרחבות שמכניסים היוצרים ליצירותיהם הן בגדר מילוי פערים ניטראלי, דהיינו הוספת מידע המשתמע מן הסיפור המקראי עצמו או כזה שאיננו נוגד יסודות חשובים בו; ואלו מבין התוספות הללו משקפות עמדה פרשנית מתפלמסת או חתרנית ביחס לסיפור המקראי.

3.2.2 הזיקה לטקסטים הבתר-מקראיים; כמו כן, נדון בזיקתם של השירים השונים למקורות בתר מקראיים; כדוגמת המקורות המדרשיים. נעמוד על **הממד הכפול** של היחסים שכל אחת מהיצירות הללו מקיימת עם המסורות הטקסטואליות שקדמו לה, בראש ובראשונה עם הטקסט המקראי, ולצד זאת עם יצירות בתר-מקראיות. נשווה בין זיקתם של השירים השונים למקור המקראי, ובין זיקתם לטקסטים 'מתווכים', בתר-מקראיים, מדרשיים או ספרותיים מאוחרים.

4 ההיבט המגדרי

4.1 המעבר מהשוליים למרכז; מרבית השירים המודרניים המעמידים במרכז דמות נשית מקראית, עושים מעשה של היפוך היחס בין השוליים למרכז. אם בסיפור המקראי שמור לאישה בדרך כלל מקום שולי בטקסט, בא השיר המודרני ו'גואל' אותה ממעמדה זה, ומציב אותה במרכזה של יצירה חדשה. הצבת הנשים המקראיות במרכזן של היצירות הספרותיות מאפשרת להן להשמיע את קולן, ו'מחלצת' אותן מאילמותן. נבחן את השירים השונים מן ההיבט המגדרי ונדון בשינוי הנגזר מהמעבר מהשוליים למרכז - במעמדה של האישה המקראית - בשירה המודרנית.

4.2 הכתיבה הנשית; תופעה תרבותית העומדת בעשורים האחרונים כמושא מחקר בפני עצמו - קשורה אף היא להיבט המגדרי הנדון כאן. יש ומאחורי דמויותיהן של הנשים המקראיות - גיבורותיהן של השירים השונים - למעשה מסתתרות המשורות המודרניות, המתלבטות בסוגיית זהותן הנשית. באמצעות השירים המודרניים שבמרכזם נשים מקראיות נבחן את דרכי קריאתן של נשים יוצרות בטקסטים פטריארכאליים, המייצגים את נקודת הראות של התרבות הגברית ההגמונית, ובהמשך לכך - את אופני 'כתיבתם מחדש' של הטקסטים הללו ביצירותיהן החדשות.

מטבע הדברים, יצירה העוסקת בדמות נשית שנכתבה בידי משוררת-אישה, מאירה באור שונה את הדמות המקראית המתוארת מנקודת מבט גברית. **ווירג'יניה וולף** עוסקת בספרה **חדר משלך** (1929) בכוחה של המרה זו בנקודות התצפית. לדבריה, במשך שנים זכתה הספרות שנכתבה מנקודת מבט גברית להערכה, ואילו הספרות שתיארה את המציאות מנקודת מבט נשית נחשבה חסרת ערך.³ במהלך המחקר נדון בסוגיה זו של המרת נקודת התצפית בשירים שבמרכזם נשים מקראיות.

³ כך למשל, מבקרי הספרות התייחסו ברצינות לספרי מלחמה, וזלזלו בספרים העוסקים 'ברגשותיהן של נשים היושבות בחדר האורחים'. ורג'יניה וולף, **חדר משלך** (תרגמה יעל רנן), תל אביב 2004, עמ' 86. הכותבת מציינת כי בניגוד לסופרות אחרות בנות המאה התשע-עשרה, ג'ין אוסטין ואמילי ברונטה כן עמדו בלחץ הביקורת הספרותית הגברית בת-זמנם ותיארו את המציאות מנקודת תצפית נשית. דהיינו, הן כתבו 'כפי שנושם כותבות ולא כמו גברים' (שם, עמ' 87).

כמו כן, נדון בשאלה האם שירים שבמרכזם נשים מקראיות, שנכתבו על-ידי משוררים – גברים – שונים במהותם (בעיקר מחינת המרת נקודת התצפית, אך גם מבחינות נוספות), מן השירים שבמרכזם נשים מקראיות, שנכתבו על-ידי משוררות – נשים.

5 הרקע התיאורטי - סקירת המחקר

5.1 ההיבט האינטר-טקסטואלי

חוקרים רבים עסקו בסוגיות שונות הקשורות לאינטר-טקסטואליות של הספרות עם המקרא. להלן, נסקור חמש מן הסוגיות האלה:

5.1.1 הסוגיה הראשונה - המניע לכתיבה הספרותית על המקרא; נפתח במחקר הבוחן סוגיה זו מהזווית של הסגנון המקראי ומאפייניו. אריך אוארבך מתאר את הסגנון המקראי החסכני והתמציתי ומדבריו משתמע כי הטקסט המקראי הוא בבחינת טקסט 'מזמין'. אוארבך משווה בין דרכי הסיפור של המקרא לאלו של האפוס היווני, ומתאר את נטייתו של הסיפור המקראי 'לשתוק' ביחס לעולמן הפנימי של דמויותיו.⁴ לדבריו, הסיפור המקראי מתאר 'רק מה שחשוב למטרת העלילה, והיתר שרוי באפלולית. מודגשות רק נקודות השיא המכריעות של העלילה, ומה שביניהן חדל ערך. המקום והמטרה סתומים ואומרים 'דרשונו', המחשבות וההרגשות לא נהגו, ואינן נלמדות אלא מתוך השתיקה והדיבורים המקוטעים'.⁵ מדבריו של אוארבך משתמע המקום המרכזי שתופס הקורא בתהליך של פענוח הטקסט. על הקורא להפעיל את דמיונו כדי למלא את החללים שנותרו ריקים בטקסט המקראי. על-פי תפיסתו של אוארבך הקורא הופך להיות שותף פעיל בסיפור המעשה המקראי שחלק גדול ממנו נותר סמוי מן העין. היוצרים המודרניים הבאים לכתוב על אודות הסיפורים המקראיים הם בבחינת קוראים פעילים המשלימים את ה'שרוי באפלולית' ואת כל מה שלא נהגה בטקסט המקראי.

בהקשר זה נזכיר את התיאוריה של הנס גאורג גאדמר שהוצגה בספרו אמת ומתודה⁶ (על-אף שאיננה מתייחסת לטקסטים הספרותיים שנכתבו דווקא על המקרא). תיאוריה זו מדגישה אף היא את מקומו של הקורא בתהליך הפרשנות של הטקסט הספרותי. גאדמר, מראשי האסכולה ההרמנויטית המודרנית, מבקר את הגישה ההרמנויטית המסורתית,⁷ שעל-פיה הבנה של טקסט פירושה שיחזור הכוונה המקורית של הכותב. לטענתו לאנשים יש 'הכרה מושפעת היסטוריה', כלומר, יכולת הבנה שנובעת מההיסטוריה שלהם ומהתרבות שעיצבה אותה. לפיכך, פירושו של טקסט מכיל 'מיזוג אופקים'⁸ שבו הקורא מאחד בין ההיסטוריה של הטקסט לבין הרקע שלו עצמו. פרשנות של טקסטים אפשרית

4. ראו: אוארבך, 1958. מאיר שטרנברג חולק על תפיסתו של אוארבך, שלפיה הסיפור המקראי מתאפיין בהיעדר ייצוג של העולם הפנימי של הדמויות. שטרנברג מסביר כי המקרא מתעניין בחיי הנפש של דמויותיו, ומסביר כי בסיפור המקראי ישנה 'רמיזה מתמדת מתחת לפני השטח ללחצים ולהתפתחויות בעולם הפנימי' (שטרנברג, 1979, עמ' 110). וראו גם: שטרנברג, 1983.

5. אוארבך, 1958, עמ' 9-10.

6. Gadamer, 1975

7. גאדמר, מתלמידיו של היידגר, יצא בתזה זו כנגד שליירמאכר ונגד דילתאי. ראו: שמואלי, 1982.

8. גאדמר מוסיף כי המונח 'מיזוג האופקים' (או 'נשיקת האופקים') מביע את הסיטואציה האנושית, שדעות העבר ואמונותיו מקיימות את אופקינו וחוזרות לתוכו, באופן שהעבר איננו 'מחיצה של ברזל כנגדנו'. (Gadamer, 1975, p. 379).

אפוא רק כאשר מתקיימת חפיפה של האופקים התרבותיים של הכותב ושל הקורא גם יחד. ממחקריהם של אוארבך וגאדמר, שהדגישו את מרכזיותו של הקורא, נעבור למחקרים העוסקים בכתיבה האינטר-טקסטואלית עם המקרא ומתמקדים בעולמו של הכותב.

חוקרים שונים שעסקו בסוגיה – מהו המניע שהביא את היוצרים המודרניים לכתיבה הספרותית על המקרא – הדגישו את הקשר שבין הכתיבה הספרותית על המקרא ובין עיצוב הזהות של הכותבים. עיצוב הזהות הן במישור האישי והן במישור האידיאולוגי-השקפתי.

המשורר יעקב פיכמן⁹ מדגיש את הקשר הפסיכולוגי שבין המקרא ובין הכותבים אודותיו 'המתחזקים' באמצעותו. דוד ג'ייקובסון¹⁰ מדגיש כי המאפיין המרכזי של השירה הישראלית העוסקת במקרא הוא חיפוש הזהות הישראלית. המשוררים נשענים על המקרא כאשר הם נותנים ביטוי בשיריהם לסוגיות המרכזיות ביותר בהווייתם ובזהותם, סוגיות כגון זכות קיומה של מדינת ישראל, היחס ליהודי הגולה והיחס לשטחים הכבושים מאז 1967.¹¹ אוריאל סימון¹² טוען כי לספרות היפה, ובעיקר לשירה, היה תפקיד מרכזי בהתקשרות הדו-סטריית של המפעל הציוני עם המקרא. רות קרטון-בלום¹³ מתארת את האופן אשר בו מתירים לעצמם היוצרים המודרניים פרשנויות מקוריות ומרחיקות לכת וטוענת כי מה שמנחה את קריאתם החתרנית במקרא הוא הצורך לכונן לעצמם זהות אישית חדשה, ברוח דבריו של ה' בלום, שהוזכר לעיל. מלכה שקד¹⁴ מדגישה את מרכזיותו הרבה של המקרא בשירה העברית המודרנית, וטוענת כי גם בשירים שהמוקד העיקרי שלהם הוא הסיפור המקראי ולא דמותו של המשורר, המשורר כותב למעשה על עצמו, על מעגל חייו האישיים או על חיי דורו.

5.1.2 הסוגיה השנייה - הדיאלוג של הספרות העברית עם המקרא מהזווית הספרותית – היסטורית; הלל ויס¹⁵ דן בתפיסת העקדה בספרות העברית במאה העשרים מזווית היסטורית השוואתית. ויס מתאר את ההזדהות עם העקדה בשירת יצחק למדן, משורר שמקבל על עצמו את עולה של העקדה הציונית, מול גישתם של היוצרים שלאחר קום המדינה. ויס מדגיש את התהום שבין שירת למדן ובין 'דור הסופרים העכשווי, השואל

9 פיכמן, 1948, ההקדמה, עמ' 11-15.

10 Jacobson, 1997, p. 39

11 סוגיות אלה נדונות במבוא לספרו של ג'ייקובסון ובפרק הראשון שם (עמ' 17-71).

12 סימון, 1999. סימון משווה בין הדרשן ובין המשורר והאמן ביחסם למקראות: המשורר והאמן הם ממשיכיו של המדרש, אך לאו דווקא יורשיו: המשורר אינו בא לדובב את הכתוב כפי שעושה הדרשן, אלא ליצור לאורו של הכתוב יצירה עצמאית.

13 ראו דבריה במסת הפתיחה לאנתולוגיה 'מאין נחלתי את שירי' (קרטון-בלום, 2002). באנתולוגיה חושפים כמה מהיוצרים הישראליים את המקורות הביוגראפיים והתרבותיים-ספרותיים שהשפיעו על כתיבתם הספרותית. כל אחד מהיוצרים מנסה להתחקות אחר מקורות ההשראה שהשפיעו על יצירתו. והטקסט המוזכר ביותר מבין כל הטקסטים והמתואר כמשפיע ביותר הוא כמובן התנ"ך. עוד מציינת הכותבת כי הספרות העברית היא זו שהצילה את התנ"ך מאילמות - בתרבות הישראלית החילונית המודרנית (שם, עמ' 28).

14 Shaked M., 2004

15 ויס, 1975.

לטעם העקדה והממחה כנגד אבותיו ששלחוהו לעקדה.¹⁶ רות קרטון-בלום דנה בתשתית העקדה בשירה העברית החדשה ובמאמר שכתרתו 'מאין העצים האלה ביד' ¹⁷ היא מתארת כיצד ניתן לבחון באמצעות העקדה את השינויים שחלו בספרות העברית לדורותיה. הכותבת מציבה מודל להתבוננות היסטורית בתבנית ספרותית באמצעות הדיאלוג עם המקרא.¹⁸

5.1.3 הסוגיה השלישית - המאפיינים הפואטיים של הכתיבה הספרותית על אודות

חומרים מקראיים; דב סדן (במבוא שכתב למחזהו של "ל יגולניצר, 'דוד ומיכל') מעלה טענה כללית הקשורה לציפיות הגבוהות שישנן מלכתחילה, ביחס לרמה האומנותית של היצירות הנכתבות על בסיס הטקסטים המקראיים. לדעתו הכתיבה הספרותית על אודות חומרים מקראיים תובעת מן היוצרים יכולת אומנותית גבוהה במיוחד, שכן על היוצר המאוחר המנסה להעניק להם משמעות חדשה להתמודד עם כוחם העצמי הרב. לדעתו, רק מעטים מן היוצרים הוכיחו את יכולתם בעניין זה.¹⁹ הלל ברזל טוען כי הצבת שיר על בסיס תשתית ברורה הלקוחה מן התנ"ך מהווה גורם ב'סגירותו' של השיר: 'היצירה, אעפ"י שמוטבע בה חותמו של היוצר מופיעה כיצוקה בתוך דפוס שנקבע לה ממקום אחר'.²⁰

5.1.4 הסוגיה הרביעית - הזיקות הקיימות בין הטקסטים הספרותיים ובין הטקסטים

המקראיים; הלל ברזל מדגיש את מידת החירות המאפיינת את השירה העברית המודרנית ביחסה לתשתית המקראית שבבסיסה.²¹ דוד פישלוב²² דן אף הוא בזיקות שבין הטקסטים הספרותיים ובין הטקסטים המקראיים ומעלה את השאלות - במה מלכתחילה, בוחרת הספרות לעסוק - מתוך המבחר המקראי הרחב ומדוע. לדבריו, יש להניח כי תכונותיה המיוחדות של הדמות המקראית (והיחסים שבין התכונות הללו בינן לבין עצמן) הם הגורמים להעדפת דמות אחת על פני חברתה. פישלוב מציע מספר מדדים המשמשים כקנה-מידה לבחינת הדיאלוגים המורכבים שהספרות מנהלת עם המקורות המקראיים.²³ מלכה שקד²⁴ דנה בשאלת בחירתם של היוצרים בחומר המקראי הספציפי ובצורת עיצובו.

16 ויס, 1975, עמ' 228.

17 קרטון-בלום, 1988.

18 Kartun-Blum, 1995

19 סדן, 1952, עמ' 8.

20 ברזל, 1976, עמ' 83.

21 כדי להמחיש זאת הוא משווה בין השימוש שעושה הספרות העברית החדשה בתשתיות מן המיתוס היווני הקדום בהשוואה לשימוש שהיא עושה בתשתיות מן המקרא, וכותב: 'במידה והשיר החדש נזקק לסיפור או לדיוקן מן המיתוס כאל תשתית... נראה כי אין המשורר מתיר לעצמו אותן מידות של חירות כמו ביחס לתשתית מן התנ"ך' (ברזל, 1976, עמ' 107).

22 פישלוב, 2000, עמ' 16.

23 פישלוב, 2000, עמ' 202-215.

24 שקד מ', 2005, במבוא לכרך העיון, עמ' 12. בהקשר זה נציין את חשיבותו של מפעל הכינוס של שקד בחיבורה האנתולוגיה של המקרא בשירה העברית החדשה: החיבור כולל 500 שירים שנכתבו על-ידי 178 משוררים מתקופת התחייה ועד ימינו. זהו מפעל הכינוס הגדול ביותר של השירה העברית החדשה על המקרא. חשיבותו של מפעל הכינוס הזה בולטת על רקע מפעלי הכינוס שקדמו לו. שלוש אנתולוגיות קדמו לו, ושלושתן הופיעו בעשור שבין תש"ד לתשכ"ד. כל השירה הנוגעת במקרא

לדבריה, בעצם הבחירה הזאת נחשפת לא אחת עמדה ביקורתית ואף חתרנית כלפי העמדה המקראית.

ברוח דבריו של ה' ברזל, גם מ' שקד²⁵ מצביעה על מידת החירות המאפיינת – לדבריה, לעתים, את השירה העברית החדשה – בהתייחסותה למקרא. היא דנה בשתי גישות שונות באופן שבו השירה מתייחסת למקרא. האחת עוסקת במקרא מתוך צמידות אליו, כשמטרתה העיקרית היא לחשוף את העניין המקראי ולהמציא לו 'מדרש' חדש. ואילו הגישה השנייה נאחזת בטקסט המקראי כבאילן להתלות בו, ולעתים קרובות בדרך חופשית מאוד. בנוסף לכך הכותבת מצביעה על המגמות הדומיננטיות הבאות לידי ביטוי במפגש של הטקסטים המודרניים החילוניים עם התנ"ך. מגמות של דה-מיתזציה, רה-מיתזציה ומיתזציה. וכן מגמות של סקולריזציה וסקרליזציה. לדבריה, כולן 'מחיות' את המקרא ואת השירה כאחד.

5.1.5 הסוגיה החמישית - סוגיית הקשר בין תהליכי החילון ובין היחס למקרא

בעניין תהליכי החילון בספרות ההשכלה כותב קורצווייל²⁶ כי הטיפול בנושא תנ"כי אינו מעיד על נטיות דתיות או מסורתיות. לדעתו, אצל יל"ג יש לכאורה יחס חיובי, ואפילו הערצה, לדמויות התנ"כיות, וכך בשירי טשרניחובסקי. אולם לאמתו של דבר אין בכתביהם שיבה לערכי התנ"ך. מבחינתם הנושאים התנ"כיים משמשים חומר פיוטי ותו לא. הגרעין האנושי שבסיפורי התנ"ך הוא המעורר את ההתעניינות הפיוטית של הסופרים, ולא המסתורין הא-לוהי שבסיפורים אלו. לעתים, ההתנגדות לתלמוד היא המניע להעדפת העולם התנ"כי על זה התלמודי. ההתבוננות של סופרי ההשכלה בתנ"ך, לתפיסתו של קורצווייל, היא בעיניים חילוניות. שיבתם לתנ"ך נובעת מהתרפקות רומנטית בלתי מחייבת (בהשפעת התנועה הרומנטית באירופה), ולא מתוך שאיפה אמיתית לרנסאנס ורפורמה. קורצווייל מציין כי האפקט האנטי-דתני הוא מסימניה הבולטים של הספרות העברית בתחילת המאה הי"ט. הלל ברזל²⁷ מציין כי תהליכי החילון המאפיינים את כלל התרבות המערבית המודרנית לא פסחו אף על התרבות העברית. תהליכים אלו נתנו אותותיהם על מעמדו של המקרא בתרבות. תפיסת ההשתאות ביחס למקורות המקראיים, שראתה במקרא טקסט קנוני מקודש, החלה להתערער. החל מסוף המאה הי"ח משתקף תהליך החילון בספרות העברית. תהליך זה השפיע על הפרשנות שניתנה לסיפורים המקראיים ועל היחס כלפיהם בשירה החדשה. במקרים מסוימים ניכר יחס של הפחתה והנמכה כלפי המקורות המקראיים.

שנכתבה לאחר מכן אינה כלולה בהן. האנתולוגיות הקודמות אינן עוסקות דווקא בשירה, אלא גם בז'אנרים נוספים: בסיפור, במסה, ולעתים גם במחקר. יש מהן המתמקדות בנושא מקראי מסוים (כגון: נשים בתנ"ך). יחד עם זאת, אנתולוגיות שאינן מקיפות הופיעו מעת לעת, כגון הספר אל תשלח ידך אל הנער: שירים ודברי הגות על העקדה (בן-גוריון, 2002) וספרו של דוד פישלוב (פישלוב, 2000).

25 שקד מ', 2005, מבוא לכרך האנתולוגיה, עמ' 21.

26 קורצווייל, 1971, עמ' 26-29.

27 ברזל, 1976, עמ' 83.

טובה כהן²⁸ מציינת כי הכותב המשכיל היה מבחינת חינוכו הבסיסי 'למדן'. וגם כאשר 'הלמדן' עבר מהפך אידיאולוגי והפך ל'משכיל' הוא היה שייך עדיין במידה רבה לקהילה המפרשת הלמדנית, שבתוכה עוצבה דרך הקריאה שלו. בנוסף לכך כהן²⁹ דנה ביחסים הבין טקסטואליים בספרות ההשכלה ומתארת את הטקסטים המשכיליים (שאותם היא מכנה 'הטקסטים המסומנים') העושים שימוש בטקסטים אחרים ('המסומנים'). כהן טוענת כי מרבית הטקסטים המסומנים הם טקסטים דתיים. לדעתה, הסיבה לכך איננה אידיאולוגית אלא נובעת מאופייה התרבותי של 'הקהילה המפרשת' שמתוכה ואליה נכתב הטקסט הספרותי המשכילי. הנמען הפוטנציאלי של ספרות ההשכלה, ואולי אף הכותב עצמו, לא היו בקיאים דיים בספרות האירופאית. הטקסטים שהכירו הכותב והקורא היו הטקסטים היהודיים לסוגיהם, והם ששימשו כטקסטים המסומנים המרכזיים של הבין-טקסטואליות המשכילית. כהן מוסיפה כי לפנייתם של המשכילים לעולם התנ"ך יש בוודאי גם סיבות אידיאולוגיות – 'הצבת עולם זה כאנטי תיזה ליהדות בת זמנם ואידיאל חיקוי למשכיל העברי'.³⁰ אולם הקישור לתנ"ך הוא גם טכניקה טבעית ומובנת של הכותב המתקשר לעולם הטקסטים הידוע ביותר לו ולקוראו.

5.2 ההיבט המגדרי

חוקרים שונים עסקו בסוגיות הקשורות לקשר שבין האינטר-טקסטואליות והפמיניזם. להלן נציג כמה מהסוגיות הללו.

5.2.1 'גניבת הלשון' וניכוס המיתוס

אלישה אוסטריקר,³¹ סוקרת בספרה – בעל השם המשמעותי *Stealing the Language* - את מאפייני הכתיבה הנשית בשירה המודרנית ואת הטקטיקה שבאמצעותה מפלסות נשים כותבות אל דרכן אל מעוזי השיח התרבותי (הגברי). בפרק הנושא את הכותרת 'גניבות הלשון': נשים משוררות ומיתולוגיה רוויזיוניסטית' מציינת אוסטריקר כי נשים כותבות ניסו תמיד 'לגנוב את הלשון' (של התרבות הפטריארכאלית), ואחת הטקטיקות הבולטות בהקשר זה היא ההתחברות אל הסיפורים המיתולוגיים מתוך הזווית הנשית. המושג 'מיתולוגי' מורחב בדבריה לכלל הטקסטים שזכו לקנוניזציה בתרבות. פירוש הדבר הוא שהחומרים האלה הנושאים חותם פטריארכאלי, משתנים והופכים לכלי קיבול לתפיסות חדשות, אשר מבטלות סטריאוטיפים הנוגעים לנשים, משנות הירארכיות קודמות ומעניקות מקום מרכזי לדמויות הנשיות המופיעות כשוליות ודחויים בטקסט המקורי. אוסטריקר טוענת כי עצם השימוש במיתוסים מעניק לכתיבתן של המשוררות העושות בהן שימוש סוג של סמכותיות הנעדרת מכתבתן של אלו המתרכזות רק ב'אני' הפרטי שלהן. רייצ'ל בלאו דופליסיס³² (Rachel Blau DuPlessis) טוענת גם היא כי אישה כותבת המתמודדת עם המיתוס מציבה עצמה בנקודת השפעה חזקה ביותר.

²⁸ כהן, 1992, עמ' 143.

²⁹ כהן, 1995.

³⁰ כהן, 1995, עמ' 39.

³¹ Ostriker, 1986, עמ' 211-213.

³² DuPlessis-Blau, 1985, עמ' 106.

לדבריה, היצירות הקלאסיות הן אמצעי לביסוס חברתי, שכן ידיעתן מכלי ראשון, מתוך הקלאסיקה היוונית-רומאית, הייתה בעלת מעמד סימבולי ניכר כמסמן חברתי ומגדרי.

5.2.2 אינטר-טקסטואליות כביטוי לחתרנות

הטמעתם של חומרים קנוניים מוקדמים (מיתולוגיים או אחרים) אל תוך יצירות מאוחרות, תוך התייחסות מודעת אליהם, היא אקט אינטר-טקסטואלי מובהק המאשש את קביעתה של ג'וליה קריסטבה³³ המצביעה על האינטר-טקסטואליות כביטוי לחתרנות וכאחד המאפיינים של השירה המודרנית. אף כי דבריה של קריסטבה מתייחסים ליצירות משני המינים, ניתן להבחין ברלוונטיות שלהם לכתיבה הנשית, הנלחמת על הרב-קוליות התרבותית באמצעות שילובו של הקול הנשי אל תוך המרקם התרבותי, והמגיסת את החתרנות כאחד מכלי העיקריים.³⁴

5.2.3 יישום המחקר האינטר-טקסטואלי הפמיניסטי בספרות העברית

מחקרה של לילי רתוק וחיה שחם נותנים ביטוי לשינוי ההיררכיות וביטול הסטריאוטיפיים הנשיים, הנעשים בשירת הנשים העברית באמצעות השימוש בטקסטים הקאנוניים.

רתוק³⁵ עוסקת בדמותן של נשים מקראיות בשירת הנשים העברית. לתפיסתה, 'ההתבוננות בהווה של היוצרים מבעד לפריזמה של המיתולוגיה - אמצעי מרכזי להגדרה מחדש של תפיסות מרכזיות בכל תרבות - מתבטאת בספרות העברית גם באמצעות עיצובן של דמויות תנ"כיות'.³⁶

שחם³⁷ דנה בשימוש שנעשה בדמויות נשיות מתוך הקאנון התרבותי - כבמסכה, שבחסותה ובתיאור מתקיימת האמירה הנשית הייחודית על פניה השונות. באמצעות השירים הבין-טקסטואליים, המתאפיינים בכך שבמרכזם עומדת דמות נשית מתוך טקסט קנוני מוקדם נבחנת התגובה השירית הנשית על הטקסטים הקאנוניים הקדומים.

שחם מדגישה³⁸ כי הטמעתם של חומרים קנוניים מוקדמים אל תוך יצירות מאוחרות, תוך התייחסות מודעת אליהם היא אקט אינטר-טקסטואלי מכוון המאשש ומחדד את קביעתה הידועה של קריסטבה (שנסמכת על אבחנותיו של באחטין) כי 'כל טקסט בנוי כפסיפס של ציטטים; כל טקסט הוא ספיגה וטרנספורמציה של טקסט אחר', ומהווה ביטוי לחתרנות

³³ מחקרה של ג'וליה קריסטבה הושפע ממחקרו הסטרוקטורליסטי של באחטין, והתיאוריה האינטר-טקסטואלית שלה מהווה מימוש ספציפי לרעיון הכללי שהציג באחטין שנים מספר קודם לכן. Kristeva, 1984, עמ' 64-65.

³⁴ על-פי שחם, 2001, עמ' 16.

³⁵ רתוק, 1999. רתוק עוסקת במאמרה בדמויותיהן של חווה, רחל, מרים, מיכל, בת יפתח, יעל ואשת לוט.

³⁶ רתוק, 1999, עמ' 15.

³⁷ שחם, 2001, הקדמה, עמ' 7-25.

³⁸ שחם, 2001, עמ' 15.

שיש בה רלוונטיות לכתיבה הנשית הנלחמת על הרב קוליות התרבותית באמצעות שילובו של הקול הנשי אל תוך המרקם התרבותי.

שחם בודקת את הקריאה הנשית בטקסטים הקנוניים - וביניהם גם התנ"ך - באמצעות העיון בשירי משוררות. מתוך השירים העוסקים בדמויות הנשיות המקראיות מתמקדת המחברת בשלוש גיבורות³⁹ שסיפוריהן נקלטים על ידי המשוררות כבעלי כוח ייצוג מובהק של אפקטים נשיים 'מודרניים'.

טובה כהן דנה ביצירתן של יוצרות עבריות שבחרו להתמודד עם עיצוב היצירתיות הנשית דווקא בעזרת טקסטים המייצגים את העולם התרבותי האינטלקטואלי היהודי.⁴⁰ כהן טוענת כי במשך מאות רבות של שנים, הטקסטים הקנוניים של התרבות היהודית היו סגורים בפני הנשים היהודיות. הרחקת הנשים מן התרבות הקנונית העברית דמתה למצב המקביל בתרבות האירופאית כולה, אך הוחרפה במיוחד עקב ניתוקה של הלשון העברית מן השימוש היום-יומי וקישורה ללימוד התורה, שבאופן מסורתי נאסר על הנשים.⁴¹ עקב זאת הפכה החלוקה הלשונית בין העברית ('שפת קודש') והיידיש (שפת היום-יום) גם לחלוקה של מגדר (gender): העברית שימשה כ'שפת אב' גברית, והיידיש כ'לשון אם' נשית.⁴²

על רקע זה מתארת כהן את התופעה של ניכוס הטקסטים הקנוניים היהודיים 'הגבריים' ביצירתן של משוררות עבריות בתקופת ההשכלה, בדורו של ביאליק, ועד ימינו. בעזרת השימוש בטקסטים הקנוניים משיגות הכותבות שתי מטרות: האחת, מחאה במישור החברתי-תרבותי, וזאת בעצם השימוש בטקסטים שנאסר על הנשים ללמוד מתוך המוסכמה בדבר אי-יכולתן האינטלקטואלית. המטרה השנייה היא ניכוס הטקסטים הקנוניים שהם הנשאים העיקריים של תרבות העם, של 'שפת האב', תוך שינויים והתאמתם להבעתה ועיצובה האוטונומי של היוצרת.⁴³

6 תרומתו המשוערת של המחקר

המחקר המוצע בזאת מהווה המשך לעבודת הדוקטור שלי (שאושרה לפני חצי שנה), שנושאה הוא: 'גלגולי דמותו של שאול המלך בספרות העברית החדשה תמאטיקה, פואטיקה ואינטר-טקסטואליות', ואני מקווה כי תהיה בו תרומה למחקר האקדמי העוסק באינטר-טקסטואליות שבין המקרא לספרות העברית החדשה.

יחד עם זאת למחקר זה ישנה רלוונטיות לתחום ההכשרה להוראה. המחקר המוצע בזאת נולד מתוך הוראת הקורס שאני מלמדת מזה מספר שנים בשתי מכללות להכשרת מורים (מכללת הרצוג באלון-שבות ומכללת אפרתה בירושלים), ונושאו הוא: 'דמויות מקראיות בספרות

39 הכותבת מתמקדת בדמויותיהן של אשת לוט הגר ורחל.

40 כהן, 1997.

41 כהן, 1997, עמ' 71.

42 א' שוואלטר (Schowalter, 1985) דנה בהגדרת ייחודה של היצירה הנשית כפועלת בו זמנית בתוך מעגלי 'תרבות האב' ו'תרבות האם'. את המשוררות שאימצו בשיריהן בהצלחה טקסטים קנוניים על ידי שהתאימו אותם לצרכיהן הנשיים, היא תיארה כיוצרות השייכות לשני מעגלי תרבות, לזה הלאומי (המכונה 'תרבות האב') ולזה הנשי ('תרבות האם').

43 שוואלטר, עמ' 71-73.

העברית החדשה'. להערכתו, מחקר זה עשוי לתרום במיוחד לסטודנטים המכשירים עצמם להוראת התנ"ך ו/או הספרות. בנוסף לכך, יש בו בכדי לתרום להתנסות כללית בחוויית ההוראה האינטר-דיסציפלינארית, העשויה להעשיר את העיסוק הכללי בתחום מדעי הרוח. זאת ועוד, מחקר זה המתמקד בנקודת תצפית מגדרית, עשוי לתרום למודעות ביחס לקשר שבין מדעי הרוח ובין סוגיית המגדר.

7 רשימות ביבליוגרפיות

7.1 מקורות ראשוניים - רשימת השירים:

השירים סדורים על פי סדר א"ב של שמות המשוררים.

1. 'צעדי יעקב' - רבקה אהרון - נשים בתנ"ך, בעריכת ישראל זמורה, מחברות לספרות, מהדורת דבר, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 409.
2. 'זמר נוגה' - רחל (בלובשטיין) שירת רחל, הוצאת דביר, תל-אביב, תשכ"ו, (מהדורה חמש-עשרה), עמ' מב.
3. 'עקרה' - רחל (בלובשטיין) שירת רחל, הוצאת דביר, תל-אביב, תשכ"ו, (מהדורה חמש-עשרה), עמ' צב.
4. 'רחל' - רחל (בלובשטיין) שירת רחל, הוצאת דביר, תל-אביב, תשכ"ו, (מהדורה חמש-עשרה), עמ' נט.
5. 'לאה יולדת' - חמוטל בר-יוסף, ובצפיפות. הקבה"מ 1990, עמ' 33.
6. 'יעקב ורחל' - לאה גולדברג (תרצ"ז), שבולת ירוקת העין, ת"ש; כתבים, שירים, כרך ראשון, ספ' פועלים 1973, עמ' 163-164.
7. 'רחל' - מרדכי גולדברג, נשים בתנ"ך, בעריכת ישראל זמורה, מחברות לספרות, מהדורת דבר, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 407-408.
8. 'רחל' - חיים גורי, מחברות אלול, הקבה"מ, 1985, (תשמ"ה), עמ' 8.
9. 'קבר רחל' - שמעון גינצבורג, נשים בתנ"ך, בעריכת ישראל זמורה, מחברות לספרות, מהדורת דבר, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 407.
10. 'רחל' - שולמית חוה הלוי, אות הבל, כרמל 2003 (תשס"ג), מעמ' 47.
11. 'המרחק הנפלא' - יהודית כפרי, מלען של קיץ, ספ' פועלים, 1998 (תשמ"ח), עמ' 14-13.
12. 'לאה' - רנה לי, (1971), שנות צהרים, רשפים 1980, עמ' 78.
13. 'נשיקת יעקב' - מאיר מוהר - נשים בתנ"ך, בעריכת ישראל זמורה, מחברות לספרות, מהדורת דבר, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 406.
14. 'לאה' - שמשון מלצר - ספר השירים והבלדות (במדור: שירים ראשונים ושונים) דביר, 1966, עמ' 528-530.
15. 'לאה הייתה' - אריה סיון, ארבעים פנים, דר 1966 (תש"ל), עמ' 15-16.
16. 'רחל' - מיכל סנונית, שפתיים לעשות דבש, ספריית פועלים 1973, עמ' 23.

17. 'עקב' - יהודה עמיחי, פתוח סגור פתוח, שוקן, 1998.
18. 'רחל' – יעקב פיכמן (1951), ערוגות, מוסד ביאליק 1954, עמ' 51.
19. 'כמו רחל' – דליה רביקוביץ, תהום קורא, הקבה"מ 1976 (תשל"ו), עמ' 30; כל השירים עד כה, הקבה"מ, 1995, עמ' 190.
20. 'רחל' – גבריאלה אביגור רותם, דולציניאה, דביר 1980, עמ' 75.
21. 'רחל' – יונתן רטוש, יוחמד, מחברות לספרות 1952 (תשי"ב), עמ' 110.
22. 'בקר' – יונתן רטוש, שירי ממש, הדר, תשכ"ה, עמ' 111.
23. 'כר' – יונתן רטוש, חופה שחורה, מחברות לספרות תש"א, עמ' 30, שירי יונתן רטוש, הדר 1974, עמ' 36.
24. 'רחל ויעקב' – יעקב שטינברג, נשים בתנ"ך, בעריכת ישראל זמורה, מחברות לספרות, מהדורת דבר, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 405.
25. 'בשדמות בית-לחם' – קונסטאנטין אבא שפירא, נשים בתנ"ך, בעריכת ישראל זמורה, מחברות לספרות, מהדורת דבר, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 409.
26. 'רחל' – מלכה שקד, לבי פוסע לאחור, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2009, עמ' 49.

7.2 מאמרים ומחקרים

- אוארבך, 1958 = אריך אוארבך, מימזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב, תרגם מגרמנית: ברוך קרוא (קרופניק), ירושלים: ביאליק, תשי"ח.
- בן-גריון, 2002 = אריה בן-גריון (עורך), אל תשלח ידך אל הנער: שירים ודברי הגות על העקדה, ירושלים: כתר, 2002.
- ברזל, 1976 = הלל ברזל, השיר החדש: סגירות ופתיחות, תל-אביב 1976.
- גינצבורג, תשכ"ו = לוי גינצבורג, אגדות היהודים, תרגם וערך הרב מרדכי הכהן (בהשתתפות פנחס פלאי), רמת-גן: מסדה, תשכ"ו-תשל"ה
- וולף, 2004 = ורג'יניה וולף, חדר משלך (תרגמה יעל רנן), תל אביב 2004.
- ויס, 1975 = הלל ויס, "הערות לתפיסת העקדה בספרות העברית במאה ה-20", דיוקן הלוחם: על גבורה וגיבורים בספרות העברית של העשור האחרון, הוצאת בר-אילן, רמת-גן 1975, עמ' 222-230.
- זקוביץ ושנאן, תשס"ד = יאיר זקוביץ ואביגדור שנאן, לא כך כתוב בתנ"ך, תל-אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד, תשס"ד.
- זקוביץ ושנאן תשס"ט = יאיר זקוביץ ואביגדור שנאן, גם כך לא כתוב בתנ"ך, תל-אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד, תשס"ט.
- כהן, 1992 = טובה כהן, "הטכניקה הלמדנית – צופן של ספרות ההשכלה", מחקרי ירושלים בספרות עברית יג (תשנ"ב), עמ' 137-169.

- כהן, 1995 = טובה כהן, "בין טקסטואליות בספרות ההשכלה: מקומו של הטקסט הבלתי כתוב", **בקורת ופרשנות**, 31 (קיץ תשנ"ה), עמ' 37-52.
- כהן, 1997 = טובה כהן, "בתוך התרבות ומחוצה לה: על ניכוס 'שפת האב' כדרך לעיצוב אינטלקטואלי של דמות האני הנשי", בתוך: זיוה שמיר וחנה דוד (עורכות), **סדן - מחקרים בספרות עברית: פרקים נבחרים בשירת נשים עברית**, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 69-110.
- סדן, 1952 = דב סדן, 'מבוא', בתוך: "ל יגולניצר, **דוד ומיכל**, תל-אביב תשי"ב.
- סימון, 1999 = אוריאל סימון, "מעמד המקרא בחברה הישראלית: ממדרש לאומי לפשט קיומי", בתוך: אלחנן ריינר, ישראל תא-שמע וגדעון עופרת (עורכים), **יריעות: מסה עיון ומחקר במדעי היהדות המשיקים למדעי הרוח והחברה הכלליים**, ירושלים תשנ"ט - 1999.
- פיכמן, 1948 = יעקב פיכמן, **דמויות קדומים**, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ח.
- פישלוב, 2000 = דוד פישלוב, **מחלפות שמשון**, חיפה: זמורה-ביתן ואוניברסיטת חיפה, 2000.
- קורצווייל, 1971 = ברוך קורצווייל, **ספרותנו החדשה: המשך או מהפכה**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשל"א.
- קרטון-בלום, 1988 = רות קרטון-בלום, "מאין העצים האלה בידי - העקדה כמקרה בוחן בשירה העברית", **מאזניים** סב 9-10 (1988-1989), עמ' 9-14.
- קרטון-בלום, 2002 = רות קרטון-בלום (עורכת), **מאין נחלתי את שירי: סופרים ומשוררים מדברים על מקורות השראה**, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל-אביב 2002.
- רתוק, 1999 = לילי רתוק, " 'הן קולן בן רן' - דמות האשה המקראית בשירת נשים עברית", **דימוי טז** (חורף תשנ"ט), עמ' 23-15.
- שחם, 2001 = חיה שחם, **נשים ומסכות: מאשת לוט עד סינדרלה, תדמיות שאולות וייצוגי הדמות הנשים בשירי משוררות עבריות**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2001.
- שטרנברג, 1979 = מאיר שטרנברג, 'בין האמת לכל האמת בסיפור המקראי: נקודת התצפית ועיצוב חיי הנפש בחדירה הסיכומית ובמונולוג הפנימי'. **הספרות** 29 (1979), עמ' 110-146.
- שטרנברג, 1983 = מאיר שטרנברג, 'לשון, עולם ופרספקטיבה באמנות המקרא: המבע העקיף החופשי ואופני החדירה הסמויה'. **הספרות** 32 (1983), עמ' 88-131.
- שמואלי, 1982 = אפרים שמואלי, "בעיות בהרמנויטיקה פילוסופית: שליירמאכר, דילתאי וגאדמאר", **ביקורת ופרשנות** 17 (אדר תשמ"ב), עמ' 39-56.
- שקד מ', 2005 = מלכה שקד, **לנצח אנגן: המקרא בשירה העברית החדשה**, 2 כרכים: אנתולוגיה ועיון, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2005.

- DuPlessis-Blau, 1985 = Rachel DuPlessis Blau, *Writing beyond the Ending*, Bloomington: Indiana University Press, 1985.
- Jacobson, 1997 = David C. Jacobson, *Does David still Play Before You? Israeli Poetry and the Bible*, Detroit: Wayne State University Press, 1997.
- Gadamer, 1975 = Hans Georg Gadamer, *Truth and Method* (Trans. of: *Wahrheit und Methode*), New York: Continuum, 1975.
- Kartun-Blum, 1995 = Ruth Kartun-Blum, *Profane Scriptures, Reflections on the Dialogue with the Bible in Modern Hebrew Poetry* (with drawings by M. Kadishman), Cincinnati-Ohio 1995.
- Kristeva, 1980 = Julia Kristeva, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art* (trans: Thomas Gora, Alice Jardine and Leon S. Roudiez), New York: Columbia University Press, 1980.
- Kristeva, 1984 = Julia Kristeva, *Revolution in Poetic Language* (Trans: Margaret Waller), New York: Columbia University Press, 1984.
- Ostriker, 1986 = Alicia Suskin Ostriker, *Stealing the Language: The Emergence of Women's Poetry in America*, Boston: Beacon Press, 1986.
- Showalter, 1985 = Elaine Showalter, "Feminist Criticism in the Wilderness", in: Elaine Showalter (ed.), *The New Feminist Criticism*, New York: Pantheon Books, 1985, pp. 243-266.
- Shaked M., 2004 = Malka Shaked, "The Figure of Moses in Modern Hebrew Poetry", *AJS Review* 28 (1), April 2004, pp. 157-171.